

נביא בדרך בית אל - על היחס שבין ספרות לראליה באחד מסיפורי אלישע

הקדמה

הדברים המובאים בזאת עוסקים בשאלה החשובה של השתקפות יחסי ראליה-ספרות בסגנון המקראי. השימוש שעושה הסיפור המקראי במציאות הגאוגרפית, הטבעית והנופית וכן במציאות החברתית-היסטורית, הנו מן המפורסמות שאינן מצריכות ראיה. אין-ספור מאמרים, מליצות, דימויים ומשלים השאובים מעולם הטבע ומה'שטח' מעידים כמה עדים על עניינו של הכתוב בנושאים אלו ומשרתים בו כאמצעי הבעה ראשון במעלה.¹ יחד עם זאת, וגם בכך יודו העוסקים בעניינינו השונים של הסיפור המקראי, השימוש באלמנטים הטבעיים הללו איננו פשוטי ומגושים. הם אינם מובאים באופן גולמי, ב'טהרתם', אלא עוברים שינוי הכרחי בגין שיבוצם בסיפור. התחכום המהותי המלווה את הז'נר הזה, מתבטא גם באופן שבו משובצים בסיפור אותם אלמנטים טבעיים. בשורות הבאות נבחן יחידה קטנה באופן יחסי - אחד מסיפורי אלישע - ונבדוק כיצד משתקפים בו יסודות השאובים מן המציאות, מה גורם השילוב ליסודות אלו וכיצד משתמש בהם המספר. תקוותנו כי יש במחקר מן הסוג הזה, הנשען על הראליה ועל הספרות גם יחד, כדי לקדם הבנה טובה יותר של הנאמר בכותרת - יחסי הראליה והספרות בסיפור המקראי בכללותו.

סיפורי אלישע בספר מלכים ב מרתקים אליהם פרשנים וחוקרים מזה דורות רבים. אכן, סוגיות נכבדות דוגמת דמותו הייחודית של אלישע, מקומם הנרחב של

1. ראה למשל: י' אמית, **לקרוא סיפור מקראי**, תל אביב תש"ס, עמ' 118-128. כדי להדגים את ההשקפה הישנה בנושא תפקיד המרחב בעיצוב הסיפור, מביאה אמית מספרו של גונקל: "מספרי האגדות אינם נותנים דעתם לתנאים נסיבתיים... סיפור גן העדן מתרחש אמנם בין עצים ירוקים; אגדת הגר - בשימון המדבר וסיפור יוסף - בארץ היאור. יש קשר, אמנם, בין הטבע למהלך הסיפור: האנשים חגורים בעלים, במדבר תועים בדרך וצמאים למים, אך אין בכך כדי לקבוע את אוירת העלילה, ולו במקצת" (**אגדות בראשית - מבוא לספר בראשית**, ירושלים 1998, עמ' 58). למותר לציין כי הדברים שיובאו במאמרנו מנוגדים בכל מובן שהוא לרוח דברי גונקל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

סיפוריו הרבים בעלילת מלכים ב ושאלת מקומו של אלישע בנבואה המקראית בכללותה, מצדיקות ללא ספק את העיסוק הפרשני והמחקרי הנרחב בסיפורים.

השאלה בה נעסוק במאמרנו קשורה לבחינת היבטים מסוימים בדרך שבה מוצגת התנהגותו של אלישע בסיפור הקצר והמזעזע על אודות קללת אלישע והיבקעם של הנערים שלעגו לנביא במלתעות הדובים (מל"ב ב', כג-כה).² להלן נתמקד בבחינת ההקשרים החברתיים של פעולת אלישע באמצעות חשיפתם של רובדי עומק בסיפור, בעיקר בכל הקשור לייצוגיות הסמלית של מרכיביו הלשוניים ולזיקתו לסיפורים אחרים בקובץ סיפורי אלישע. כללית, פרשנותנו פוסעת בעקבות 'זקוביץ',³ אלא שענייננו מוסב בעיקר לשאלה מה קורה ב'עיר' ומה היא ההשפעה של המתרחש עליה.

כמוטו לטיעונים שיועלו בהמשך נעמיד את הפסוק המשובץ בפרשת התוכחה בספר ויקרא: "והשלחתי בכם את חית השדה ושכלה אתכם והכריתה את בהמתכם והמעייטה אתכם ונשמו דרכיכם" (כ"ו, כב). ניתן דעתנו; פסוק זה מכיל יסודות המצויים גם בסיפור קללת אלישע את הנערים, העוסק אף הוא ב'דובים', ב'שכול' וב'דרך', כפי שנרחיב להלן. לענייננו חשוב להדגיש כי בפסוק זה בהקשרו לפסוקי התוכחה, העונש איננו מכוון כנגד הנטרפים, אלא כנגד הציבור העומד מאחוריהם. בעיקרו של דבר, כך אנו תופסים גם את סיפור אלישע - המאבק בסיפור הוא בין הנביא לבין העיר, שהנערים הם נציגיה!

הדמויות הפועלות - נערים קטנים

הדגש בהסבר שיוצע להלן ממוקד במקומם של הנערים במרקם החברתי של העיר. הסיפור מתאר בצורה מיוחדת את הפוגעים באלישע: "...ונערים קטנים יצאו מן העיר..." (מל"ב ב', כג). הצירוף 'נערים קטנים' אינו שכיח במקרא. הדגשת 'קטנותם' של ה'נערים' מבטאת את חוסר ניסיונם ומידה של תום הגלומים בהם, כך שהתגרותם המילולית באלישע אינה חורגת מכלל מעשה קונדס ללא כוונת זדון. יש בכך כמובן כדי לעורר רחמים על מר גורלם ולהוביל את הקורא לעמדה של התנגדות בסיסית להתנהגות אלישע.⁴ אך בה בעת, דווקא בגין תמימותם וחוסר ניסיונם של

2. על אפיונו הספרותי ראה: א' רופא, **סיפורי הנביאים**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 48-50. פרשנות חשובה לסיפור ראה: 'זקוביץ, 'עלה קרח', **מחקרי ירושלים בספרות עברית** ח, תשמ"ח, עמ' 23-7, וראה ביבליוגרפיה עשירה שם.

3. לעיל, הערה 2.

4. לצורך זה נודעת חשיבות להדגשת 'קטנים', שכן 'נערים' יכולים לשאת משמעות ניטרלית של משרתים (בסיפורי אלישע: "שלחה נא לי אחד מן הנערים ואחת האתנות..." - מל"ב ד',

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הנערים, מבליט השימוש ב'נערים קטנים' - קטנים דווקא! - את מעמדם החברתי ההפוך ממעמד הזקנים.⁵ לפי זה ניתן לפרש כי הטעמת יציאתם מן העיר: "ונערים קטנים יצאו מן העיר..." (מל"ב ב', כג) - 'העיר', ולא יריחו! - יוצרת תחושה של פריקת מסגרת. רוצה לומר, 'עיר' איננה רק סימן למקום יישוב במשמעות הגאוגרפית-אנושית הצרה, היא מסמנת גם מסגרת חברתית (לא אחת קיימים בין תושביה קשרים משפחתיים הדוקים) שבשעה שהסדר החברתי התקין תקף, היא נתונה למרותם של זקנים.⁶ והנה, בעיר הזו נפרצים לכאורה הגבולות החברתיים המקובלים. קבוצה גדולה מאוד של נערים ('ארבעים ושנים' הם רק חלק מהם! על פשר המספר נעמוד להלן) פועלת, כך נראים לכאורה הדברים, על דעתה ופוגעת באדם שהביא תועלת מרובה לעיר, מבלי שלהנהגתה יהיה מה לומר בנידון. אמנם, אין במצב זה דמיון מלא לפרשיות הקשורות בחטאי ערים - סדום או גבעה (ובמובן מסוים גם סוכות ופנואל) שבהן האשמה מוטלת על העיר שכל אנשיה השתתפו בפועל בפשע כלפי האורחים, ובכל זאת, גם כאן הבעיה קשורה בעיר וביחסה לזר הנוכח בה. במקום הכרת התודה לאלישע, שלה מצפה בוודאי הקורא המקשר את סיפורנו לקודמו, מתקבלת תגובה שונה לחלוטין הכרוכה בביזוי ובלעג לאדם שהביא טובה גדולה לעיר וריפא את מעיינה (מל"ב ב', כא). ביזוי זה מושם בפייהם של נערים רבים במספר, שהתנהגותם מבטאת כנראה הלך רוח ששותפים היו לו מרכיבים נוספים באוכלוסיית העיר.

אנו מבקשים לחדד נקודה זו. דומה שאי-אפשר לעסוק בפרשנות סיפורנו מבלי לגעת בשאלות המוסריות כבדות המשקל הכרוכות בו. קשה שלא לתהות כיצד עובר הכתוב ללא נקיטת עמדה על קללה בשם ה' המושמעת בפי אדם המאופיין כאיש האלוהים, קללה שמקורה בסיבה קלת ערך ושפוגעת בילדים כה רבים. הסבר פשוט שיוצע המתבסס על זיקתו של סיפורנו לסיפור הקודם,⁷ רואה במעשה הנערים

- כב). אין מניעה ש'נער' לכשעצמו יהיה מחונן במידת הערמומיות, וראיה לכך בסיפורי אלישע "ל...גיחזי נער" (מל"ב ד', יב), והרי קשה לראות בגיחזי נער תמים!
5. הנגדת 'נערים' ל'זקנים' נפוצה במקרא. לענייננו חשובה הנגדה זו בנגעה בענייני שלטון: "ונתתי נערים שריהם ותעלולים ימשלו בם... ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד" (ישעיהו ג', ד-ה). בסיפור המבליט בחדות מוטיב זה - תשובת רחבעם לישראל, נאמר: "ויעזב את עצת הזקנים אשר יעצוהו וינעץ את הילדים אשר גדלו אתו אשר העמדים לפניו" (מל"א י"ב, ח). הדגשת 'ילדים' מחדדת כמובן מאוד את המוטיב הזה (רחבעם עלה למלוכה בן ארבעים ואחת [מל"ב י"ד, כא]. ה'ילדים' הנידונים ש'גדלו אתו' היו אפוא מבוגרים למדי!). בסיפור הנידון במאמרנו ממלא הביטוי 'נערים קטנים' תפקיד דומה, בעוד שהביטוי 'ילדים' המופיע בהמשך משרת צורך אחר, כפי שציינו למעלה.
6. זקני העיר נזכרו בכמה מקומות במקרא, למשל: "ויקח את זקני העיר..." (שופטים ח', טז); "ויקח עשרה אנשים מזקני העיר..." (רות ד', ב).
7. ההסבר בעיקרו הנו בעקבות 'זקוביץ' (לעיל, הערה 2).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חומרה יתרה של כפיות טובה, בהנחה סמויה שראו והפנימו את חסדו של אלישע לעיר וכפרו בטובה. קשה לשער תהליכים פסיכולוגיים שכאלו המתחוללים אצל נערים במנותק מהסביבה החברתית האופפת אותם. אשר על כן, אנו מציעים לשלב בהסבר זה רובד נוסף התופס את הנערים כמייצגים בעיה עקרונית מסוימת הכרוכה ביחסי אלישע והעיר בפרט וביחסו לחברה בכלל, בעיה שתלך ותתברר להלן.

העלבון - 'עלה קרח'

בפרק זה נפרש את ביטוי העלבון בדגש מיוחד על הזיקה שביניהם לבין העיר וסביבתה.

העלבון המוטח בפני אלישע מוצג כך: "ויתקלסו בו ויאמרו לו **עלה קרח עלה קרח**" (מל"ב ב', כג). לכשעצמו 'קלס' מציין ביטוי חריף של לעג,⁸ המעמיק את תחושת העלבון בעטיו של משחק לשון אפשרי בין 'קלס' לבין 'סקל'. ההשפעה של ה'התקלסות' על אלישע דומה הייתה, כביכול, לסקילתו באבנים.⁹

'עלה קרח' עשוי להתפרש כביטוי של עלבון שהחזרה עליו מלמדת על עצמתו, וממילא על עצמת הפגיעה. עם זאת, בצורתו זו קשה למצוא לו מקבילה מלאה במקרא. הוא מיוחד כנראה לנסיבות האקלימיות של האירוע וקשור לחזותו החיצונית של אלישע - כך על כל פנים נראים הדברים מנקודת המבט של הנערים הפוגעים. מנקודת המבט של הקורא המודע למשמעויות אפשריות של מילים בלשון המקרא, 'קירח' איננו רק פגם טבעי, הוא ביטוי של אבל.¹⁰ במובן זה 'ניבאו הנערים ולא ידעו מה ניבאו', שכן בלעגם הביאו לאבל עמוק מאוד בעירם שלהם.

מעבר לעלבון האישי, הביטוי 'עלה קרח' נושא כמדומה משמעות עמוקה יותר.¹¹ 'עלה' הוא פועל מנחה בסיפור עלייתו של אלישע לבית אל ('ויעל משם בית אל' - מל"ב ב', כג). פרשני הסיפור עמדו על כך שמשמעות העלייה הנזכרת ארבע פעמים

8. ראה: ירמיהו כ', ח; יחזקאל ט"ז, לא; כ"ב, ד; חבקוק א', ח; תהילים מ"ד, יד; ע"ט, ד.
9. מבחינה זו פירושו שונה מהדרך שתרגום השבעים התמודד עם הבעיה המוסיף: 'סקלו'. לדעתנו משחק הלשון חשוב לכשעצמו. מי שמוסיף 'סקלו' מבקש מן הסתם להעניק לעלבון של הנערים פגיעה פיזית שנועדה להצדיק את עונשם. לדעתנו הפגיעה המילולית היא העיקר, ובנסיבות הללו היא הייתה כמדקרות חרב.
10. ראה: ישעיהו כ"ב, יב; ירמיהו ט"ז, ו; מ"ז, ה; מ"ח, לז; יחזקאל ז', יח; כ"ט, יח; עמוס ח', י; מיכה א', טו.
11. איננו נכנסים כאן לביאור לשוני מה טיבה של הקרחת המאפיינת את הקירח; מכל מקום ברור שהיא קשורה באיזשהו היעדר של שער. אגב, בלשון חכמים מצאנו אפיון של אדם באמצעות קרחתו: "בן עזאי אומר: כל חכמי ישראל דומין עלי כקליפת השום חוץ מן הקרח הזה" (בבלי, בכורות נח ע"א), אם כי יש לשער שלא היה זה עלבון במשמעות הפשוטה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בסיפור הקצר איננה גאוגרפית-פיזית בלבד, קרי, היא איננה מתכוונת להצביע על יחסים טופוגרפיים בין שתי ערים; יש לה קשר להטחת העלבון, שכן יש כאן ניצול של קושי פיזי במגמה ללעוג למִשְׁבֶּתוֹ של הנביא המתקשה בעלייה הטופוגרפית התלולה.¹² נדגיש, כל זאת מנקודת הראות של הנערים. הקורא, לעומת זאת, כבר נתקל בעלייה מאזור יריחו לבית אל, בפרק הקודם שבו תוארו הליכתם של אליהו ואלישע בטרם נפרדו ועלייתו של אליהו השמימה, אלא שאז השתמש הכתוב בפועל אחר: "...וילך אליהו ואלישע מן הגלגל... וירדו בית אל" (מל"ב ב', א-ב). במקום אחר ביארתי את הביטוי המוזר 'וירדו' החורג מכל הקשר גאוגרפי סביר, כתכסיס ספרותי שנועד להעצים את 'העלייה האמתית' שבאותו פרק - עליית אליהו השמימה שכל עלייה טופוגרפית אחרת מתגמדת ואף מתהפכת לעומתה.¹³ הנה כי כן, קודם, בלוותו את אליהו, היה מסעו של אלישע לבית אל מסע מסוג אחר לגמרי, מסע שהכתוב מכנהו 'ירידה'. אז, בנוכחותו של אליהו, איש לא העז להציק להם - נהפוך הוא, בני הנביאים בכל מקום יצאו לקראתם (מל"ב ב', ג). ואילו עתה אלישע עולה לבדו בעלייה ממשית ביותר, חשוף לפגיעתם הרעה של הנערים.

אשר ל'קירח', בהקשר זה חשובה הפרשנות שיסודה כבר בדברי רבי יצחק אברבנאל, הרואה בשימוש ב'קירח' הדגשת היותו של אלישע דמות הפוכה מאליהו המתואר כ"איש בעל שער ואָזֹזֹר עֹזֵר אָזֹזֹר בַּמִּתְנִי" (מל"ב א', ח). הנה כי כן, שלא כאלהו האיש השעיר העולה השמימה בעלייה נסית מובהקת, עולה תלמידו-ממשיכו הקירח לבית אל בעלייה הטבעית התלולה התובעת מאמץ גופני. בדרך שעיצב הכתוב את דמותם ושיחם, הטיבו הנערים לחדד את ההבדל שבין אליהו לבין ממשיכו, ובכך הופכים הם מגיבורים טכניים של הסיפור לדמויות ייצוגיות המביעות הערכה מסוימת בדבר ההבדל בין אליהו לאלישע.

יש אפוא מקום לדון בהיבט החברתי של העלייה הזו. אליהו נהג לשהות בסביבת יריחו שבה שהו בני נביאים המודעים לפעולותיו (מל"ב ב', ה), ואזור זה נקבע לזירת מותו-עלייתו השמימה. עם זאת, ספק גדול אם אישיות כאלהו יכלה בכלל להיתפס כשייכת למקום מסוים (שאלת משמעות המקומות בסיפורי אליהו ראויה לדיון נפרד), מה שאין כן אלישע המפתח דפוס התנהגות נבואי חדש ופועל לטובת המקום באמצעות המתקת מעיינותיו. בנסיבות אלו, העלייה לבית אל עשויה הייתה להיות מובנת כעזיבת הנביא את העיר שאנשיה, למצער חלק מהם, רצו לחשוב שיש בה באופן קבוע. ה'נערים הקטנים' אינם אפוא יסוד עצמאי, טורדני ככל שיהיה; הם מייצגים לפי פרשנותנו זו את מאווייהם הכמוסים של אנשי העיר, שעלולים היו

12. ראה: א' רופא וע' בוסתנאי, 'סיפור קללת הנערים ומותם', בתוך: ע' בוסתנאי ומ' קוכמן (עורכים), **עולם התנ"ך - מלכים ב**, תל אביב 1994, עמ' 18-19.

13. י' רוזנסון, 'צרעה - תמנה, עלייה - ירידה', **בית מקרא** מא, תשנ"ו, עמ' 146-148.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לתפוס את הליכתו של אלישע לבית אל כהפניית עורף לעיר. עניין זה של הפניית עורף נרמז בסיפורנו בעקיפין: "ויפן אחריו ויראם ויקללם בשם ה'..." (מל"ב ב', כד), משמע, עד שהסתובב היה עורפו מופנה לעיר ולנעריה. במקרא הפניית עורף מציינת היעדר הזדהות קיצוני.¹⁴ אם כן, הסיטואציה המתוארת כאן עשויה לסמל הסתייגות מהעיר, וכך, ניתן לשער, ראו זאת בניה המיוצגים באמצעות הנערים.

העיסוק בשאלת ייצוגיותם של הנערים איננו בגדר פלפול סרק, ולאמתו של דבר לא שאלת היחסים הממשיים בין אלישע למקום פלוני, כשאלה היסטורית, עומדת לנגד עינינו. השאלה העקרונית בדבר 'כבילת' נביא במקום מסוים עולה בצורות שונות בספר מלכים, כשהדוגמה החשובה לענייננו, שתוזכר בהמשך, היא הניסיון להניע את איש האלוהים שבא לבית אל להישאר במקום (מל"א י"ג, יח), דוגמה המקיימת יחסי דמיון ביסודות עומק מסוימים עם סיפור אלישע. גם בדמותו של אלישע נגלה לא אחת מתח בין נביא במובן של אדם הזוכה לשליחות ולייעוד - פעמים רבות בהקשרים לאומיים וחברתיים 'גדולים' - לבין מה שהיינו נוהגים לכנות היום 'קדוש מקומי'. בדרך שאנו קוראים את הסיפור על אודות קללת אלישע את הנערים, נחשפת ציפייה צפונה לראותו כקדוש מקומי. על רקע זה בולטת עובדה מעניינת; לאחר שמסתיימת עלילת סיפורנו ממשיך הנביא בדרכו ליעד בלתי צפוי: "וילך משם אל הר הכרמל ומשם שב שמרון" (מל"ב ב', כה), ואין הכתוב מציין סיבה ותכלית לבואו כרמלה, ולהלן נעמוד על כך. מכל מקום, כבר בשלב הזה ראוי לציין כי מסע שפותח ב"ועל משם בית אל..." (שם, כג), מסתיים ב"וילך משם אל הר הכרמל" (שם, כה). לא למקום יישוב מועדות פניו של הנביא שנכווה מגחלתם של אנשי יישוב, אלא לשטח ריק מאדם - הר הכרמל!¹⁵

קללת אלישע

במימוש הקללה מודגשת היטב הסביבה הגאוגרפית - היער שממנו יוצאים הדובים: "ויפן אחריו ויראם ויקללם בשם ה' ותצאנה שתיים דבים מן היער ותבקענה מהם

14. למוטיב יש השלכות רבות על תיאורים מקראיים שונים. הבולט ביניהם הוא סיפור הקשור במידת מה לענייננו - יציאת לוט מסדום (גם היא ארץ שלחין מובהקת, ראה בהמשך) תוך הפניית עורף לעיר, וגורל אשתו שלא נהגה כך. בכוונתי, בע"ה, להקדיש עיון לנושא חשוב זה. אציין רק כי גם ההשוואה לסיפור איש האלוהים בבית אל, שתידון בהמשך, מדגישה מוטיב דומה - איסור ללכת באותה הדרך.

15. הכרמל היה ידוע במקרא כאזור ריק מיישוב. יש לכך ראיות ארכאולוגיות וראיות מתוך הכתובים, ואין כאן המקום להרחיב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ארבעים ושני ילדים" (מ"ב ב', כד).¹⁶ טענתנו שתיפרש להלן היא, כי בפסוק שלפנינו מוצפן ממד של מידה כנגד מידה, שבגין עצמתו קשה לראותו כמכוון נגד נערים בלבד. דברינו מכוונים לכמה מאפיינים סגנוניים של ההתקלסות ושל הקללה שבאה בעטייה. ביטוי הגנאי 'קירח' אינו רק פגם גופני, ניתן לראותו גם כציור השייך לעולם הצומח, וְשֶׁעַר הנו דימוי חשוב ליער. קיים קשר לשוני, ולו על דרך משחק הלשון, בין שֶׁעַר בגוף לבין מקומות המכונים 'שעיר'.¹⁷ 'קירח' לא נזכר אמנם במקרא בקשר לענייני צומח, אך כך הוא בלשון חכמים.¹⁸ אם כן, מי שקילל ב'קירח' נידון ב'יער'. 'ער' מקיים זיקת צליל ל'עיר', ונוכחות שניהם בקטע הקצר הזה מציבה משחק לשון שקשה לראותו כמקרי.¹⁹ כללו של דבר, מוצגת כאן פעולת היפוך; ה'ער' בא להיאבק בנציגי ה'עיר' שהכזיבה ושהולידה את קללת ה'קירח'.

חשוב להדגיש כי הדובים היוצאים מן היער אינם מתקשרים רק לסיפור התקלסות הנערים. ניתן להצביע על קשר ספרותי ברור גם לפרשה הקודמת - ריפוי המעיין בריחו. השימוש שעושה הכתוב בדובים: "ותצאנה שתים דבים... ותבקענה מהם..." (מ"ב ב', כד) מבליט מאוד את מוטיב השכול. לשון הנקבה מורה כי במעשה שלפנינו מדובר בדובות נקבות. המושג 'דוב שכול' נפוץ במקרא ובאותה עת היה מהלך אימים על הבריות. אף שהדבר איננו נאמר במפורש, נראה שגם כאן מדובר ב'דוב שכול'. מכל מקום סביר שלאור המודעות לסכנת 'דוב שכול', סכנה שכמותה פחותה כשמדובר בחיות 'שכולות' אחרות,²⁰ ייטה הקורא לפרש כאן 'דוב' נקבה במובן של דוב שכול. אך נוכחות השכול ברקע איננה באה רק לרמז על האכזריות הנוראה שמאפיינת ברגיל דובים שכאלה והמאפיינת גם את ההרג ההמוני במקרה הנידון, אכזריותה העולה גם מהביטוי 'תבקענה'. השכול המרומז כאן הפוך מן הסתם לריפוי המים בריחו שהיו קשורים בשכול: "...ויאמר כה אמר ה' רפאתי למים האלה לא יהיה משם עוד מות ומשכלת" (מ"ב ב', כא). הנה כי כן, בהריגת הילדים 'דוב

16. במאמר זה שעיקרו ניסיון לעמוד על יחסי הגומלין בין ההיבט הספרותי לראליה, אנו מבארים 'ראליה' במובן של סביבה אפשרית למעשה. יערות אינם נמצאים היום בציר שבין ריחו לבית אל, אך צומח ים תיכוני, כולל עצי אלון מצוי, מגיע מזרחה לפחות עד דרך אלון. ייתכן אפוא שבעבר היו באזור יערות. אם כך הוא, הרי שהאירוע התרחש הרחק מריחו, כשהנביא העולה כבר היה עייף ומוטרד מהתגרות הילדים שליווהו לאורך דרך ארוכה מאוד! אני מבקש להודות לחברי ד"ר יוסי שפנייר על ליבון הדברים עמו.

17. הקישור קיים במקומות כ'הר שעיר' הוא אדום, וראה: יהושע ט"ו, י; שופטים ג', כו.

18. בענייני כרם למשל. ראה כלאיים פ"ד מ"א. במקביל ראה גם 'שער': כלאיים פ"ד מ"ט. ראה לעניין זה: י' רוזנסון, 'נוף שעיר', **לשוננו לעם** נא-נב, תשס"א, עמ' 34-36.

19. בצורה מפורשת הוא מופיע בישיבה ל"ב, יט.

20. 'דב שכול' נזכר במקרא במקומות הבאים: שמ"ב י"ז, ח; הושע י"ג, ח; משלי י"ז, יב. אין לביטוי זה מקבילה בבעלי חיים אחרים במקרא.

שכול' גרם לשכול בעיר שקודם ניצלה מ'משכלת', ולא השכילה להכיר תודה על כך.
העיר, ולא רק הנערים!

ההיפוך - קללה לעומת ברכה

העיר שנזכרה לעיל והדרך ("...והוא עלה בדרך" - מל"ב ב', כג) מציינות נוכחות אנושית אקטיבית, ועל כן אנו תופסים אותן כמסמלות ציוויליזציה. אלישע והנערים שיצאו מן העיר הלכו בדרך שבה נפגעו על ידי הדובים. אשר על כן, בסיפור דידן מוצג היפוך של המציאות האנושית האקטיבית - היער כביכול פולש לציוויליזציה בעקבות קללת אלישע באמצעות נציגיו - 'חיותו יער'. מנקודת הראות של הכתוב ומתוך תובנה ספרותית, יש כאן חיקוי והיפוך - לדעתנו, חיקוי מודע - של מעשה בראשית. בחומש בראשית הובילה ראיית ה' ל'טוב' - "וירא אלהים כי טוב" ומהראייה המצטברת של נברא אחר נברא צמחה ברכה: "ויברך אתם אלהים..." (בראשית א', כח). הברכה נועדה להעצים את הציוויליזציה, ואילו בסיפורנו קללה בשם ה' מובילה להיפוך מצבים. בחומש בראשית הברכה קשורה בריבוי: "ויברך אתם אלהים ויאמר להם אלהים פרו ורבו ומלאו את הארץ..." (שם), ואילו כאן התוצאה היא שכול. דומה כי השימוש ב'ילדים' בפסוק הקללה: "...ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים" (מל"ב ב', כד) לעומת 'נערים קטנים' בתחילת המעשה, איננו מקרי. מבחינה לשונית, המילה 'ילדים' מזכירה לידה, ושימוש זה מוסיף להדגשת ההיפוך מברכת 'פרו ורבו' של ספר בראשית.

דומה כי גם מספר הילדים שנטרפו עשוי להשתלב ברעיון המוצע. אמנם אפשר שהמניין נועד רק להציג מספר גבוה המזעזע את הקורא, אך נמצא עדיין בגבול הסבירות. בצורה זו, כשהדגש מושם על ספרת היחידות ("ארבעים ושני ילדים") המספר עשוי להעניק תחושה של אמינות. בנוסף לכך, לקורא הקפדן של מלכים ב בוודאי מזכיר המספר פרשה אחרת הקשורה ברצח של מי שמצטיירים כחפים מפשע: "ויאמר תפשו חיים ויתפשו חיים וישחטום אל בור בית עקד ארבעים ושנים איש ולא השאיר איש מהם" (מל"ב י', יד)²¹ ובכך מתחזק אל-נכון הרושם הקשה של הריגת הילדים בסיפורנו. ברם לדעתנו ניתן להקנות למספר 'ארבעים ושנים' בהקשר זה משמעות נוספת. מספרים רבים במקרא נושאים כידוע אופי טיפולוגי ומשמעויות בהתאם. לא אחת נוגעים הדברים גם לצירופים שונים של מספרים. במקרה הנידון נראה כי המספר 'ארבעים ושנים' קשור לכפל של שש

21. השתמשנו בביטוי 'חפים מפשע' משום שזוהי כמדומה התחושה הפשוטה העולה מהריגת אחי אחיזה שהכתוב מצייין שבאו "לשלום בני המלך ובני הגבירה" (מל"ב י', יג), שלא היה להם עניין עם יהוא ושאר זיקתם למשפחת אחאב לא הייתה ישירה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ושבע. צמדים של מספר ומספר עוקב נפוצים מאוד במקרא.²² לעתים הם מובאים באמצעות סכומם, כשהדוגמה הידועה היא הצמד 'שלוש וארבע' שסכומם יוצר שבע. בסיפור אלישע והדובים מובעים המספרים שש ושבע באמצעות המכפלה ולא באמצעות הסכום, מן הסתם בגין הצורך להדגיש בפני הקורא את ריבוי ההרוגים. אשר למשמעות, הצמד 'שש ושבע' אין כמוהו נאה להדגיש את הזיקה שבין סיפור אלישע ובין מעשה הבריאה. ברכת ה' שהוזכרה לעיל באה ביום השישי, שלאחריו באה השבת - היום השביעי הכרוך בברכה נוספת. והנה, כאן מתקשרים המספרים שש ושבע לקללה, המנוגדת לברכת ה' לאדם!

עוד נזכור כי עלילת סיפורנו מתרחשת בסביבת יריחו. אכן, ניכרת היטב הזיקה שבין סיפור ריפוי המים ביריחו לסיפור קללתו של יהושע לבונה העיר. קללת יהושע כרוכה הייתה במות ילדים: "...ארור האיש לפני ה' אשר יקום ובנה את העיר הזאת את יריחו בבכרו ייסדנה ובצעירו יציב דלתיה" (יהושע ו', כו) - ואכן התגשמה: "...באבירים בכרו יסדה ובשגיב [ובשגוב קרי] צעירו הציב דלתיה כְּדָבַר ה' אשר דָּבַר ביד יהושע בן נון" (מל"א ט"ז, לד). אלישע ההורג בקללתו את הילדים ממשיך אפוא את קללת יהושע, אך לאחר שהוא עצמו תרם לשיקומה ולבניינה של העיר. לענייננו חשוב להזכיר כי גם בפרשת המערכה על יריחו היו המספרים שש ושבע בעלי משמעות רבה: "...כה תעשה ששת ימים... וביום השביעי..." (יהושע ו', ג-ד). אולם, ביהושע שירתו המספרים הללו את המאבק באויב, וכאן הם מייצגים את אסון הילדים שנטרפו.

בין אלישע לאיש האלוהים בבית אל

שאלת זיקתו הקבועה של אלישע למקום עומדת כשאלה מרכזית בדיון זה. ביסוד הבנתנו את העימות שבין אלישע לאנשי יריחו עומדת ההנחה כי המספר רומז לשאיפתם של אנשי המקום לראות בנביא נביא מקומי או ליצור זיקה חזקה בינו לבין המקום. עניין זה רחוק מלהצטמצם לשאלה חברתית-מקומית והוא עשוי לשפוך אור על השקפת עולם מסוימת באשר לנבואה המקופלת בספר מלכים. ניתן דעתנו לדמיון עקרוני בין יסודות ספרותיים בסיפור אלישע והילדים הנידון כאן לבין סיפור איש האלוהים בבית אל המופיע בפרק י"ג בספר מלכים א. לא נוכל במסגרת זו להרחיב בניתוח אותו מעשה,²³ אלא נסתפק בנקודות הראויות להשוואה. כבסיפור

22. עסקתי בעניין זה במספר מקומות: 'סיפור הכישלון בעי והמסגרת הספרותית של יהושע א-יא', בית מקרא מב, תשנ"ז, עמ' 137-154; "'בן שנה במלכו" הערה בענייני תפיסת המלוכה בספר שמואל', משלב לב, תשנ"ח, עמ' 17-18; 'קרב אפק - ניתוח ספרותי-גאוגרפי', על אתר ד-ה, תשנ"ט, עמ' 51-53.

23. ראה: א' סימון, קריאה ספרותית בסיפורי הנביאים, ירושלים-רמת גן תשנ"ז, עמ' 157-188.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אלישע גם בסיפור איש האלוהים מדובר באדם בעל כוחות מיוחדים המחולל מופתים: "...כמופת אשר נתן איש האלהים..." (מל"א י"ג, ה).²⁴ כאלישע - יעדו הוא בית אל, וכמו בסיפורנו מודגשת הדרך אליה: "וילך בדרך אחר ולא שב בדרך אשר בא בה אל בית אל" (שם, י). הסיום של שני הסיפורים דומה - מוות בפי חיות טרף, שכן סופו של איש האלוהים בטריפה בדרך: "וילך וימצאהו אריה בדרך וימיתהו..." (שם, כד). את הנתונים החשובים בשני המקרים נעמיד זה מול זה בטבלה:

אלישע	איש האלוהים	
ריפוי מים	מופת	מעשהו במקום:
בדרך לבית אל	בדרך מבית אל	אתר הטריפה:
גרם לטריפה	נטרף	תוצאות האירוע:
לא נקשר למקום	נקשר למקום	זיקה למקום:

המסקנה העולה מהשוואה זו ברורה למדי - קיים דמיון עקרוני בקווים החשובים של הסיפורים, אך הם מובילים להצגת תמונה הפכית. באופן סמוי מתנהל כאן מאבק על זיקה למקום. ההשתקעות היתרה במקום מסוים, הכרוכה בהתקשרות לעולמו ולהווייתו, נתפסת בסיפורים אלו כפסולה. הנביא המשתקע במקום, מזוהה עמו ומחמיץ את שליחותו. מתברר כי גם החזרה באותה הדרך יש בה טעם לפגם, שכן היא משמשת סימן להזדהות עם המקום. עניין זה הבולט אצל איש האלוהים, קיים לכאורה גם אצל אלישע, שכן על פי המסופר בפרק ב' הלך אלישע עם אליהו מבית אל ליריחו: "...וירדו בית אל... ויבאו יריחו" (מל"ב ב', ב-ד), ועתה חזר לבית אל. אך במקרה של אלישע מוכיח סיפור הנערים כי שלא כאיש האלוהים, אלישע לא חזר לעיר ולא דבק במקום שבו פעל.

דיון

בקטע הסיפורי הנידון כאן מבצבצים לדעתנו עקבותיהם של כמה מתחים עקרוניים הבוקעים ועולים גם מיתר סיפורי אלישע. ראשית, התפיסה שנרמזה לעיל בדבר המתח בשאלה מה תהא דמותו של אלישע, כרוכה במתח בין 'תפקידיו' ובדרכים השונות שבהן הוא מוערך. הדברים קשורים בקשר הדוק לשאלה אחרת, ממנה עולה המתח ביחס לכוחו של אלישע עצמו - האם הוא מביא נזק או תועלת.²⁵

24. על תפיסת המופת כנס ראה שם, עמ' 166.

25. הניסוח שבחרנו: 'מביא נזק או תועלת' איננו ניסוח קל לעיכול. בסקירות חשובות על אלישע נמצא התמקדות בסגולותיו המוסריות הנעלות ובברכה שהביא. ראה למשל: י' גוטמן, ערך 'אלישע', אנציקלופדיה מקראית א, ירושלים תשט"ו, עמ' 357-355.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אשר לתפקידיו ולהערכתו של אלישע, דומה כי מופגן בסיפורנו רצון 'מקומי' לראותו כקדוש רגיונלי. רצון זה עולה באופן ברור למדי גם בסיפורים אחרים במקבץ סיפורי אלישע, והחשוב ביניהם הוא סיפור האישה משונם המנסה לארח באופן קבוע את אלישע: "...ותחזק בו לאֶכֶל לחם ויהי מדי עברו יִסַר שמה לאֶכֶל לחם. נעשה נא עֲלִית קיר קטנה ונשים לו שם מָטָה ושלחן וכסא ומנורה והיה בבֵּאוּ אֵלֵינוּ יסור שמה" (מל"ב ד', ח, י). הניסיון לארח-להחזיק באלישע מלווה שם בהכרזה שאין לה כמדומה אח ורע במקרא: "...הנה נא ידעתי כי איש אלהים קדוש הוא..." (שם, ט). 'איש אלוהים קדוש' ראוי להחזיק בו! כזכור, בסופו של דבר מוביל האירוח הזה להולדת ילד ואף להחייאתו לאחר מותו, כשלחדרו של הנביא ולחפציו הקשורים לאותו מקום נודע משקל רב בכל האירוע. עם זאת, אין לגלות בסיפור זה המוצג כיזמה פרטית (אמנם של אישה 'גדולה!'), מגמה קיצונית לקבע את איש האלוהים הקדוש למקום אחד בלבד, אלא רק לפרק הזמן שהוא חולף בשונם, כנראה בדרכו להר הכרמל. אפשר - כך על כל פנים ניתן להבין את רצף סיפורי אלישע - שגם השונמית, מתוך שהפנימה את לקחי הסיפור של קללת הנערים ביריחו, נזרהה שלא להפגין את חשיבות נוכחות אלישע בביתה ולא להעמידה כתלויה בדבר.²⁶

בנקודה זו חשוב לציין כי מנקודת הראות של ספר מלכים ב לאלישע נודע תפקיד שונה מאשר לאליהו רבו. אלישע ממוקד הרבה יותר בקטנות: הוא כמעט שאינו מוחה נגד עבודה זרה, ונסיו - בעלי עצמה ככל שיהיו - נושאים אופי נקודתי ומצומצם יותר. שינוי זה בין אליהו לאלישע תובע הסבר, אך דומה כי אין לכך מקום במסגרת זו המתמקדת בסיפור אחד. על דרך ההשערה ניתן לומר שהמוטיב של החלפה מפורשת של נביא בנביא - אליהו באלישע (מל"א י"ט, טז), שאין לו כמדומה תקדים במקרא, עשוי להוביל לעיצוב דמות הנושאת קלסתר של נביא חדש, שונה מאוד מזה של קודמו, ששונותו תטיב לבלוט דווקא על רקע צדדים של דמיון משמעותי ביניהם.²⁷ בלשון מפורשת: בדמות החדשה יש כדי להפיג את קנאותו הלאומית העזה של אליהו והיא פונה אל האדם הקטן ואל מצוקותיו. תכונה זו בולטת כבר במעשהו הראשון של אלישע. הנה, שלא כרבו שגזר על הגשם, מספק אלישע מים בהחיותו מעיין לרווחת תושבי העיר ומסיר בכך קללה שעשויה להתבאר כשריד של קללת יהושע על העיר (יהושע ו', כו). מעשהו של אלישע מתפרש בוודאי כדאגה ליישוב הבודד העומדת כאנטיתזה חריפה לאליהו שבפועל 'מקלל' בעצירת

26. א' סימון (לעיל, הערה 23), עמ' 294.

27. הדמיון בין אליהו לאלישע הוא מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה, והוא בולט במיוחד על רקע השוואת שניהם ל'נביאי הספר' (הנביאים שנבואתם הובעה באמצעות טקסטו) שפעולתם החלה כדור אחרי אלישע. כאמור למעלה, אנו מבקשים לחדד את השוני המהותי שבין הנביאים הבולט דווקא על רקע קווי הדמיון שביניהם.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גשמים את הארץ כולה. ברם, תובנה זו מובנת אולי לקורא של מלכים ב כפי שהוא לפנינו, לקורא היודע לקשור קשרים בין תכניו של הספר, לשזור את סיפורי אלישע למסכת אחת ולהעמידם מול סיפורי אליהו. מנקודת הראות של הגיבורים ועל רקע נסיבות עלילותיהם, התנהגות אלישע עלולה להתפרש שלא כהלכה. ברוח מגמה זו המנסה לחשוף את חדרי לבם של אנשי העיר, יכלו הללו לתבוע 'בעלות' על הנביא שכה הטיב עמם ולהתאכזב מהליכתו-עריקתו. תביעת 'בעלות' זו יכולה להיתמך בהיותו של אלישע בן בקעת הירדן ('אבל מחולה', מל"א י"ט, טז), שהרבה לפקוד את סביבות יריחו והירדן גם בהמשך דרכו.

מכאן ואילך ידגיש הכתוב את היותו של אלישע נביא נודד שאינו נצמד למקום, ועל כן, אין תמה שמיד לאחר האירועים הדרמטיים הללו אין הנביא מגיע לבית אל,²⁸ שלכאורה הייתה יעדו, אלא פונה, כפי שציינו לעיל, לאזור מרוחק לחלוטין ונעדר יישוב - הר הכרמל.

בנקודה זו וכרקע לטיעון שיוצג בהמשך, ראוי לפתח את הסמליות הגאוגרפית הנודעת ליריחו בפרט ולשטחי שלחין בכלל. סמליות זו עניין העומד בפני עצמו היא וראוי לדון בה בהרחבה בנפרד, אך ברור שאבותינו שחיו בארץ כנען חוו את הגשם ואת חקלאות הבעל כחוויה מכוננת המנוגדת לחוויית ניצול מי נהרות ומעיינות העומדת ביסוד תרבויות השלחין. בהקשר זה ראוי לזכור כי יריחו של סיפורנו איננה רק סמל למקום שנכבש בידי יהושע, אלא גם סביבה שיש בה כדי לסמל את גן העדן - אזור השלחין (מושקה על ידי נהרות!) הראשון. בספר בראשית תוארה הכיכר המתגלה בתצפית שערך לוט, כנראה מאזור בית אל לכיוון יריחו,²⁹ כך: "...וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה לפני שַׁחַת ה' את סדם ואת עמרה כגן ה' כארץ מצרים באכה צֶעֶר" (י"ג, י). בסיפור אלישע מודגש מעיינה של העיר, ועל כן מוסבת תשומת הלב למימיה התחתיים ולהיותה 'כולה משקה' - שלחין. אזור זה זכה להשוואה רבת רושם 'כגן ה' כארץ מצרים', ומדובר אם כן במוטיב מקראי של הערכה לטיבה של ארץ השלחין החדור בסיפורי המקרא לעומקם. מוצגת כאן אפוא יציאה מאזור המזכיר את גן עדן, יציאה המסמלת מצב הדומה לגירוש הראשוני. יסוד הזה חדור בסיפורים אחרים במקרא, ראש וראשון שבהם יציאת מצרים - יציאה מארץ שלחין מובהקת ('כגן ה' כארץ מצרים') אל המדבר ואל ארץ בעל כארץ כנען. אלישע יוצא אפוא לעולם חדש, ובו ייבחן כיצד יכלכל את מעשיו. הראשון שבהם היה קללה שחרף כל הנאמר לעיל קשה להבינה, והלב תוהה כיצד ינצל את כוחו בהמשך. קשה להתעלם גם מצד של דמיון בין יציאת אלישע מיריחו ליציאת לוט מסדום. גם

28. כאמור, מהסיפור הקודם על עליית אליהו השמימה עולה כי בית אל קשורה ביריחו! רמז צפון בקביעה כי את יריחו בנה חיאל בית האלי, כנראה מבית אל.

29. המקום האחרון שנזכר לפני תצפיתו היה העי - בית אל (בראשית י"ג, ג).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בסדום חשוב היה מאוד המבט קדימה והאיסור על מבט אחורה אל העיר, וידוע גורלה של אשת לוט שהביטה אחור אל העיר.³⁰ אצל אלישע המבט הפונה אחורה קשור אף הוא בפורענות, אך שלא כבסיפור אשת לוט, זו נגרמת על ידי אלישע. מכל מקום לענייננו חשוב שהרקע הוא יציאה מארץ שלחין - יריחו כמוה כסדום - יציאה הכרוכה בפורענות. אם מסמל המקרא תהליכים של שינוי מהותי והתבגרות באמצעות יציאה מאזורי שלחין (גן עדן, סדום, מצרים), אצל אלישע לובש תהליך זה אופי מכאיב במיוחד!

בנקודה זו מתבקש הדיון במתח נוסף, שהצבענו עליו לעיל, הקשור בעימות שבין ברכה לקללה במעשי אלישע. למעשה, יסודו של המתח ניכר כבר אצל אליהו הנאבק בעוז למען ערך חיובי ביותר מנקודת הראות של המקרא - מאבק בעבודה זרה, אך בפועל זורע חורבן בגזרת בצורת ובהריגת נביאי הבעל. ברור שעימות זה בולט גם בסיפורי אלישע. הרואים קשר מהותי בין הסיפורים ייווכחו לדעת כי סיפור הקללה והריגת הנערים ממשיך את הסיפור שקדם לו, שעסק בתיקונה של יריחו ובביטול הקללה על מימיה. אם כן, דומה שהמתח הבסיסי הקיים בסיפור אליהו מטביע את חותמו גם על סיפורי אלישע והרושם הוא שבהריגת הנערים הפכה הברכה ביריחו לקללה. אולם, מכאן ואילך תיטה הכף לצד הברכה והחיים. בסיפורים הבאים נגלה את אלישע מעניק לאישה עקרה ילד ומחייה אותו לאחר שמת, מחזיר לאמם ילדים שנמכרו לעבדים ומרפא איש מצרעתו. בקריאתו לה' הוא מעניק מים למחנה גדול העומד למות בצמא ומציל גרזן שאול שאבד לאחד מבני הנביאים. אלישע יביא ברכה לאותם מגזרים באוכלוסייה שבחר להסתופף בקרבם ומדובר אם כן גם בתיקון של אלישע!

30. ראה לעיל, הערה 14.